

ΕΛΛΗΝΕΣ ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΣ ΣΤΗ Δ. ΓΕΡΜΑΝΙΑ

παρελθόν, μνήμη, ιστορία

Συζητούν: Γιώργος Ματζουράνης – Βαγγέλης Καραμανωλάκης

2 ΑΙΩΝΕΣ σε 21 ΕΚΠΟΜΠΕΣ

ΑΣΚΙ | 2 Αιώνες σε 21 Εκπομπές
Ψηφιακή εκδοτική σειρά

Επιστημονική επίβλεψη σειράς:

Ηλίας Νικολακόπουλος, Βαγγέλης Καραμανωλάκης, Κωστής Καρπόζηλος

Έρευνα – επιμέλεια εκδόσεων – εικονογράφηση:

Μάνος Αυγερίδης, Ιωάννα Βόγλη, Στάθης Παυλόπουλος

Απομαγνητοφώνηση: Αναστασία Μέμμου

Audio restoration: Αχιλλέας Φακόπουλος

Διορθώσεις: Νίκος Θεοδωρόπουλος

Σχεδιασμός εκδόσεων – εικαστική επιμέλεια: Δημήτρης Τσαλκάνης

Το ψηφιακό εκδοτικό πρόγραμμα «2 Αιώνες σε 21 Εκπομπές» των Αρχείων Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας (ΑΣΚΙ) επιχορηγήθηκε από το Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού (ΥΠΠΟΑ). Η παρούσα έκδοση προορίζεται αποκλειστικά για εκπαιδευτική και ερευνητική χρήση και απαγορεύεται η χρήση για εμπορικούς σκοπούς και άμεσο ή έμμεσο οικονομικό όφελος.

© Copyright: ΑΣΚΙ, 2021

Εικόνα εξωφύλλου: Εργοστάσιο στη Δυτική Γερμανία (ΑΣΚΙ / Αρχείο ΕΔΑ)

ΕΛΛΗΝΕΣ ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΣ ΣΤΗ Δ. ΓΕΡΜΑΝΙΑ

παρελθόν, μνήμη, ιστορία

Συζητούν: Γιώργος Ματζουράνης – Βαγγέλης Καραμανωλάκης

2021

ΕΚΔΟΤΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ

Μπορεί ο ιστορικός διάλογος και ο αναστοχασμός γύρω από το παρελθόν να μεταδίδονται στον ραδιοφωνικό «αέρα»; Τα ΑΣΚΙ επιχείρησαν να απαντήσουν καταφατικά μέσω της εβδομαδιαίας ραδιοφωνικής εκπομπής τους «Ιστορία στο Κόκκινο» (κάθε Κυριακή 1-2 μ.μ., Στο Κόκκινο 105,5). Η εκπομπή ξεκίνησε να μεταδίδεται στις 29 Σεπτεμβρίου 2013 και διανύει πλέον τον όγδοο κύκλο της, έχοντας παραγάγει περισσότερες από 200 ώρες συζήτησης και στοχασμού γύρω από το παρελθόν, οπτικοακουστικό υλικό που συστηματικά εμπλουτίζεται και είναι ελεύθερα διαθέσιμο στην ψηφιακή πλατφόρμα Mixcloud <https://www.mixcloud.com/aski/>.

Η συσσώρευση αυτού του πλούσιου αρχειακού υλικού αλλά και η απήχηση των εκπομπών στο κοινό μάς ανέδειξαν νέα ερωτήματα: μπορεί μια προφορική συζήτηση σε ένα ραδιοφωνικό στούντιο να μετασχηματιστεί σε ένα χρηστικό εργαλείο μελέτης και έρευνας του παρελθόντος; Είναι δυνατόν η ιστορική ανάγνωση σημαντικών γεγονότων και η αποκωδικοποίηση της μνήμης τους να εκκινούν με αφορμή την κυκλοφορία ενός βιβλίου, τη διοργάνωση ενός επιστημονικού συνεδρίου, την ολοκλήρωση ενός νέου ερευνητικού προγράμματος; Μπορούμε δηλαδή να ξετυλίγουμε το μπλεγμένο κουβάρι του παρελθόντος μέσα από μικρές, καθημερινές και «εφήμερου» χαρακτήρα αφορμές;

Στόχος της ψηφιακής εκδοτικής σειράς «2 Αιώνες σε 21 Εκπομπές» είναι να διαθέσει στο κοινό αυτοτελείς αφηγήσεις για το παρελθόν και την Ιστορία, εικονογραφημένες με πρωτότυπο αρχειακό υλικό προερχόμενο κατεξοχήν από τις συλλογές των ΑΣΚΙ αλλά και από άλλους αρχειακούς φορείς. Οι εκδόσεις που απαρτίζουν τη σειρά στηρίζονται στα απομαγνητοφωνημένα και εκδοτικά επιμελημένα κείμενα των εκπομπών, συνοδευόμενα από βιογραφικά στοιχεία των συνομιλητών και αναγκαίους για τον/την αναγνώστη/τρια υπομνηματισμούς. Οι εκδόσεις πλαισιώνονται ακόμη από χρηστικά εργαλεία έρευνας όπως ενδεικτικές βιβλιογραφίες και συνοπτικά χρονολόγια. Ακολουθώντας την καταστατική αρχή των ΑΣΚΙ για «ανοιχτή πρόσβαση» στη γνώση, κάθε έκδοση είναι ανοιχτής πρόσβασης σε κάθε ενδιαφερόμενο/η.

Τα κριτήρια επιλογής των εκπομπών που περιλαμβάνονται στη σειρά, πέρα από τον χρονολογικό άξονα των δύο αιώνων (19ος-20ός), κινούνται και σε μια προσπάθεια παρουσίασης πρωτότυπων θεματικών και άγνωστων εν πολλοίς ερμηνευτικών προσεγγίσεων, θεματικών που συνδυάζουν το γεγονός με τη μνήμη του και τις «δεύτερες ζωές» του στο δημόσιο πεδίο• στην τέχνη, στον πολιτισμό, στην πολιτική και κοινωνική ζωή, στην ιστοριογραφική συζήτηση, στα μνημεία και στα τοπία, σε κάθε ψηφίδα του παρελθόντος που συνθέτει με την παρουσία της την παρόντική διάσταση. Σε ορισμένες περιπτώσεις, όπως κατά τις ταραγμένες δεκαετίες του 1940 και 1960,

και στις μεταβάσεις που πυροδότησε η Μεταπολίτευση, οι εκδόσεις συμπεριλαμβάνουν και παρουσιάζουν αυτοβιογραφικές μαρτυρίες, μεμονωμένες φωνές που εγγράφουν το προσωπικό στο συλλογικό βίωμα.

Κάθε έκδοση ασφαλώς συνιστά μια επιλογή και ως τέτοια αποδέχεται τα όρια, τις ελλείψεις και την αποσπασματικότητα της στη διερεύνηση ενός εκάστοτε θέματος. Θα θεωρεί όμως αυτήν την αποσπασματικότητα προτέρημα, αν οι αναγνώστες/τριες της την αξιοποιήσουν ως έναυσμα για νέα ομαδικά και ατομικά ερευνητικά εγχειρήματα ή αν αποτελέσει ένα βραχύ αλλά περιεκτικό, συγχρόνως ευχάριστο ανάγνωσμα.

***

Η ελληνική μεταπολεμική ιστορία έχει συνδεθεί άρρηκτα με το φαινόμενο της μετανάστευσης ελλήνων εργατών σε χώρες της Ευρώπης και της Αμερικής, με χαρακτηριστικότερη περίπτωση τη Δυτική Γερμανία. Ο σκοπός αυτών των μετακινήσεων, αυτονότος όσο η πρωταρχική ανάγκη επιβίωσης και αναζήτησης μιας καλύτερης τύχης, έστω και σε τόπους αλλού, σε τόπους που δημιουργούσαν μια μεγαλύτερη προσδοκία σε σχέση με τον καταρρακωμένο οικονομικά και κοινωνικά ελλαδικό χώρο της μετεμφυλιακής περιόδου. Παρά τη συλλογική προσδοκία μιας καλύτερης ζωής, για τους περισσότερους έλληνες μετανάστες, το ταξίδι της φυγής στη Γερμανία, η μετεγκατάσταση, η διαβίωση και ενσωμάτωση στον ξένο τόπο αποτέλεσαν δύσκολες και επώδυνες εμπειρίες. Από τα καθημερινά ζητήματα της γλώσσας, της εγκατάστασης –σε συχνά ακατάλληλους χώρους– και συμβίωσης με ανθρώπους διαφορετικούς, ανθρώπους που δεν γνώριζαν μέχρι την άφιξή τους εκεί, έως τον νόστο της οικογένειας και της πατρίδας, και την οργάνωση του ταξιδιού της επιστροφής, η μετανάστευση στη Γερμανία αναδείχθηκε σε ένα πολύ έντονο συλλογικό βίωμα της ελληνικής κοινωνίας τουλάχιστον έως τα τέλη της δεκαετίας του 1980.

Στον παρόντα τόμο, ο Γιώργος Ματζουράνης (1931–2017), τόσο από τη σκοπιά του μάρτυρα όσο και από εκείνη του συστηματικού μελετητή του φαινομένου, συζητά με τον Βαγγέλη Καραμανωλάκη για τις πολλαπλές συνδηλώσεις της μεταναστευτικής εμπειρίας στη Δυτική Γερμανία. Ο Γ. Ματζουράνης, ερευνητής, δημοσιογράφος και λογοτέχνης, αποτελεί έναν από τους πρωτοπόρους μελετητές του μεταναστευτικού φαινομένου στην Ευρώπη και ιδιαίτερα στη Δυτική Γερμανία. Συνδέοντας το βίωμα με τη γνώση, σκιαγράφησε τη μεταναστευτική εμπειρία αλλά και εκείνη της επιστροφής στον γενέθλιο τόπο, συγκροτώντας ένα στιβαρό σώμα πρωτογενών πηγών, διασώζοντας, αποθησαυρίζοντας και εκδίδοντας μέσα από το πλούσιο συγγραφικό έργο του προφορικές μαρτυρίες από έλληνες και ελληνίδες μετανάστες/τριες στη Δυτική Γερμανία. Αποσπάσματα από αυτές τις μαρτυρίες πλασιώνουν και την παρούσα έκδοση, φέρνοντας στο φως άγνωστες, στο ευρύ κοινό, πτυχές από αυτήν την κοινωνική πραγματικότητα των δεκαετιών του 1960 και 1970.

ΤΑΥΤΟΤΗΤΑ ΕΚΠΟΜΠΗΣ

Η εκπομπή μεταδόθηκε στις 4/5/2014
Επιμέλεια: Ηλίας Νικολακόπουλος
Μουσική επιμέλεια: Μάκης Μηλάτος
Ηχητική επιμέλεια: Αχιλλέας Φακόπουλος
Οργάνωση παραγωγής: Νατάσσα Δομνάκη

Μπορείτε να την ακούσετε στο mixcloud: <https://www.mixcloud.com/aski/452014-γιατί-η-ελληάδα-εεχνάει-το-παρελθόν-της/>

Μουσική εκπομπής:
Γρηγόρης Μπιθικιώτης, *Καημός*
Βίκυ Μοσχοπούλου, *Η Αντάρα, το Λενάκι κι η Ρηνιώ*
Γρηγόρης Μπιθικιώτης – Χαρούλα Λαμπράκη, *Θα κλείσω τα μάτια*
Μαίρη Λίντα, *Στο παραθύρι στεκόσουν*

ΒΙΟΓΡΑΦΙΚΑ ΣΥΝΟΜΙΛΗΤΩΝ

Ο Γιώργος Ματζουράνης (1931–2017) γεννήθηκε στην Αθήνα ενώ κατάγονταν από τη Σίφνο. Τελειώνοντας τις σπουδές του στο Πάντειο Πανεπιστήμιο, αποφασίζει να ασχοληθεί με την δημοσιογραφία. Το 1957 έφυγε για το βελγικό Κονγκό, απεσταλμένος ως ανταποκριτής της εφημερίδας *Το Βήμα* για να καταγράψει τον αγώνα των Αφρικανών ενάντια στους Βέλγους αποικιοκράτες. Από την παραμονή του εκεί προέκυψαν δύο βιβλία – και τα δύο με θέμα τους αγώνες των Αφρικανών για ανεξαρτησία. Το 1965 πηγαίνει στην Γερμανία, για μεταπτυχιακές σπουδές στο Πανεπιστήμιο του Μονάχου. Επιστρέφει στην Ελλάδα το 1974 και ξεκινάει την συνεργασία του με την εφημερίδα *Αυγή*, όπου για αρκετά χρόνια είναι υπεύθυνος για την σελίδα του βιβλίου, ενώ παράλληλα είναι αρχισυντάκτης του κυριακάτικου φύλλου, με διευθυντή τον Γρηγόρη Γιάνναρο. Για 26 χρόνια υπήρξε ανταποκριτής της Βαυαρικής Ραδιοφωνίας του Μονάχου και συγκεκριμένα της εκπομπής που απευθυνόταν στους έλληνες μετανάστες της Γερμανίας, της Αυστρίας και της Ελβετίας. Το 1974 –λίγους μήνες πριν την πτώση της δικτατορίας– κυκλοφόρησε από τις εκδόσεις Gutenberg το βιβλίο του *Έλληνες εργάτες στη Γερμανία*, ένα βιβλίο που εντυπωσίασε και έφερε στο φως άγνωστες μέχρι τότε πτυχές για τους Έλληνες μετανάστες της Γερμανίας. Ακολούθησαν και άλλα βιβλία του με ανάλογη θεματολογία, καθιστώντας τον συγγραφέα έναν από τους συστηματικότερους μελετητές του φαινομένου της μετανάστευσης στη Γερμανία.

Ο Βαγγέλης Καραμανωλάκης είναι αν. καθηγητής θεωρίας και ιστορίας της ιστοριογραφίας στο Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας (ΕΚΠΑ). Είναι πρόεδρος του Ιστορικού Αρχείου του ΕΚΠΑ και αντιπρόεδρος του Διοικητικού Συμβουλίου των ΑΣΚΙ. Βιβλία του: *Η συγκρότηση της ιστορικής επιστήμης και η διδασκαλία της Ιστορίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, 1837–1932* (2006), *Το Πανεπιστήμιο Αθηνών και η ιστορία του 1837–1937* (2014, μαζί με τον Κώστα Γαβρόγλου και τη Χάιδω Μπάρκουλα) και *Ανεπιθύμητο παρελθόν. Οι φάκελοι κοινωνικών φρονημάτων και η καταστροφή τους* (2019, βραβείο από την Ακαδημία Αθηνών). Έχει επιμεληθεί μια σειρά συλλογικούς τόμους για τη χούντα, τη μνήμη της κοινότητας, την ελληνική νεολαία στον 20ό αιώνα, κ.ά. Τον καιρό αυτό προετοιμάζει μια βιογραφία του Γιάνη Κορδάτου.

ΕΛΛΗΝΕΣ ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΣ ΣΤΗ Δ. ΓΕΡΜΑΝΙΑ

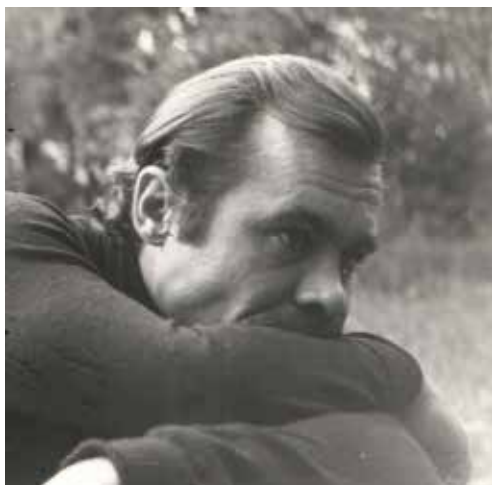
παρελθόν, μνήμη, ιστορία

Συζητούν: Γιώργος Ματζουράνης (Γ.Μ.) – Βαγγέλης Καραμανωλάκης (Β.Κ.)

Α΄ ΜΕΡΟΣ

Η ΦΥΓΗ: ΤΟ ΤΑΞΙΔΙ ΤΗΣ ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΣΗΣ

Βαγγέλης Καραμανωλάκης: Αγαπητές φίλες και φίλοι, καλημέρα, είμαι ο Βαγγέλης Καραμανωλάκης στο στούντιο του 105,5 Στο Κόκκινο. Στη σημερινή μας εκπομπή έχουμε την τιμή και τη χαρά να φιλοξενούμε τον Γιώργο Ματζουράνη, δημοσιογράφο και συγγραφέα, έναν άνθρωπο που κοσμεί, για πολλά χρόνια, τον έντυπο και τον ραδιοφωνικό χώρο με την παρουσία του.¹ Θα ήταν πολλοί οι λόγοι για να επιδιώξει κάποιος μία συζήτηση μαζί του· η σημερινή μας όμως συνάντηση είναι εστιασμένη σε ένα θέμα, το οποίο εκείνος ανέδειξε για πρώτη φορά, στα κείμενά του, ως μάρτυρας και μελετητής συγχρόνως. Αναφέρομαι στην ελληνική μετανάστευση στη Δυτική Γερμανία τη δεκαετία του 1960, την πλέον μαζική έξοδο των Ελλήνων –περίπου 800.000 άνθρωποι σε μία δεκαετία– προς μία χώρα της Ευρώπης για ανεύρεση εργασίας. Ένα θέμα ιστορικό, αλλά, φοβάμαι, και πολύ επίκαιρο, καθώς την τελευταία τριετία πολλοί νεότεροι Έλληνες και Ελληνίδες, με διαφορετικό μορφωτικό επίπεδο όμως, οδηγούνται στην οικονομική μετανάστευση. Στον Γιώργο Ματζουράνη οφείλουμε την πρώτη διατριβή για τους Έλληνες μετανάστες στη Γερμανία και μία σειρά σημαντικά βιβλία μέσα στα οποία –και αυτό θέλω να το τονίσω– διασώζονται συγκλονιστικές μαρτυρίες από τους ίδιους τους Έλληνες εργάτες και τις εργάτριες. Αφού τον ευχαριστήσω και τον καλωσορίσω, θα ήθελα να γυρίσουμε πίσω στη δεκαετία του '60 και στους λόγους που οδήγησαν σε αυτό το ηρωφανές κύμα μετανάστευσης.

Ο Γιώργος Ματζουράνης στο Μόναχο, δεκαετία 1970 (Προσωπικό Αρχείο Γ. Ματζουράνη)

Γιώργος Ματζουράνης: Κύρια αίτια αυτού του τρομακτικού μεταναστευτικού ρεύματος που δημιουργήθηκε προς τη Δυτική Γερμανία, όταν για υπεγράφη η ελληνογερμανική συμφωνία για την απασχόληση των Ελλήνων εκεί,² ήταν η ανεργία που υπήρχε. Εκτός από την ανεργία, άλλα αίτια ήταν η καταπίεση που δημιουργούσε η συμπεριφορά των ελληνικών αστυνομικών αρχών προς τους πολίτες και ιδιαίτερα προς τους νέους, η δυσκολία μετακίνησης εσωτερικά, οι χρεωμένες στην Αγροτική Τράπεζα γεωργικές εκμεταλλεύσεις και, τελικά, το χαμηλότατο βιοτικό επίπεδο, εξαιτίας του Εμφυλίου και της εποχής που ακολούθησε.

Β.Κ.: Το ερώτημα είναι: γιατί η Δυτική Γερμανία;

Γ.Μ.: Οι Γερμανοί έδωσαν πολλές διεξόδους σ' αυτήν την ιστορία. Πριν από το 1960, ήρθε στην Ελλάδα ο αντικαγκελάριος Λούντβιχ Έρχαρτ. Αυτός, βλέποντας την κατάσταση και τη φοβερή αστυφιλία που, εκ των πραγμάτων, είχε δημιουργηθεί, πρότεινε να δημιουργήσουν οι γερμανοί

1. Ο Γιώργος Ματζουράνης απεβίωσε το 2017. Η εκπομπή μεταδόθηκε στις 4 Μαΐου 2014.

2. Αναφέρεται στη διμερή σύμβαση μεταξύ Δυτικής Γερμανίας και Ελλάδας «περί απασχολήσεως Ελλήνων εργατών στη Γερμανία» που υπογράφηκε στις 30 Μαρτίου 1960. Αντίστοιχες συμβάσεις πραγματοποιήθηκαν από τη Δυτική Γερμανία και με την Ισπανία κι έναν χρόνο αργότερα και με την Πορτογαλία και την Τουρκία.

βιομήχανοι μικρά παραρτήματα των επιχειρήσεών τους στην ελληνική επαρχία και να απασχοληθούν Έλληνες. Φυσικά, το ενδιαφέρον των γερμανών βιομηχάνων ήταν το χαμηλό κόστος εργασίας που θα εξασφάλιζαν εδώ στην Ελλάδα. Τότε, αντιπρόεδρος της ελληνικής κυβερνήσεως ήταν ο Παναγιώτης Κανελλόπουλος, ο οποίος ανέλαβε και την ευθύνη αυτών των διαπραγματεύσεων, που κατέληξαν περίπου στο εξής: «Καλά όλα αυτά που μας προτείνετε, αλλά εμείς θα προτιμούσαμε να μας τους πάρετε και να μας έρχεται το συνάλλαγμα από εκεί». Ύστερα από πολλές συνηνοήσεις λοιπόν, τον Μάρτη του 1960, υπογράφηκε η ελληνογερμανική συμφωνία περί απασχολήσεως ελλήνων εργατών στη Γερμανία και, μέσα σε ελάχιστα χρόνια, ένας μεγάλος αριθμός Ελλήνων βρέθηκε εκεί. Δεν είναι μόνο το ότι μετανάστευσαν κάποιοι Έλληνες, αλλά το ότι αυτό το δυναμικό που βρέθηκε εκεί ήταν το καλύτερο που υπήρχε στην Ελλάδα. Γιατί οι Γερμανοί είχαν εξασφαλίσει τη δυνατότητα να το ελέγχουν από πλευράς υγείας, να το επιλέγουν από πλευράς ηλικίας και γνώσεων, να το προσλαμβάνουν όποτε θέλουν και όπως θέλουν και να το επιστρέφουν αν θέλουν –δεν ήθελαν ποτέ– αλλά, εν πάση περιπτώσει, είχαν το δικαίωμα να στέλνουν πίσω όποιον δεν τους έκανε.

Το Ε/Γ Κολλοκοτρώνης που εκτελούσε για χρόνια τη γραμμή Πειραιάς–Κέρκυρα–Πρίντζι

Β.Κ.: Άρα, μιλάμε κυρίως για νέους και νέες από αγροτικές περιοχές. Φαντάζομαι από τις περιοχές εκείνες που είχαν το μεγαλύτερο πρόβλημα απασχόλησης.

Γ.Μ.: Ναι, από τις περιοχές που είχαν υποστεί τις επιπτώσεις του Εμφυλίου.

Β.Κ.: Εσείς τους ζείτε τους έλληνες μετανάστες. Νομίζω ότι πηγαίνετε το '65 στη Γερμανία και θα μείνετε μία δεκαετία. Ήθελα λίγο να μας μιλήσετε για κάτι που για ξενάμε: τις συνθήκες ζωής των οικονομικών μεταναστών, τις δυσκολίες που είχαν να αντιμετωπίσουν, τα προβλήματα τα οικογενειακά, της εκπαίδευσης και μία σειρά άλλα ζητήματα που αφορούν τη διαβίωσή τους.

Γ.Μ.: Καταρχάς, οι μετανάστες, για να φτάσουν εκεί, είχαν ένα περιπετειωδέστατο ταξίδι. Αφού είχαν περάσει εδώ από γιατρούς και άλλους αυστηρούς ελέγχους κι έπαιρναν, τελικά, το περίφημο χαρτί της αποδημίας που γι' αυτούς ήταν μία παρηγοριά και η μοναδική διέξοδος στα προβλήματα που είχαν οι οικογένειες τους εδώ, ξεκινούσαν να φύγουν. Φανταστείτε ότι στην αρχή πήγαιναν με το τρένο, αργότερα όμως, επειδή μάλλον φάνηκε πιο οικονομικό στους Γερμανούς που θα το πλήρωναν, το ταξίδι γινόταν με πλοίο ως το Πρίντζι και από εκεί με το τρένο μέχρι τη Γερμανία και ειδικώς στο Μόναχο. Στο Μόναχο γινόταν μία άλλη διαλογή, για την οποία θα πούμε στη συνέχεια. Το ταξίδι με το πλοίο: το πλοίο ήταν ένα, ονόματι *Κολλοκοτρώνης*, και το ταξίδι γινόταν μία ή δύο φορές την εβδομάδα, ανάλογα με την πελατεία. Υπολογίζεται ότι, με αυτό το βαπόρι, μετακινήθηκαν 500.000 ανθρώποι.

Εργοστάσιο στη Δυτική Γερμανία (ΑΣΚΙ / Αρχείο ΕΔΑ)

Β.Κ.: Ένας απίστευτος αριθμός!

Γ.Μ.: Απίστευτος, πραγματικά, αριθμός... και πόσες φορές πληρώθηκε χρυσό αυτό το πλοίο. Έφταναν, λοιπόν, στο καράβι κρατώντας ένα μικρό σακουλάκι που τους δίνανε με τρόφιμα, γιατί δεν τους στρώνανε φυσικά κανένα τραπέζι με στο πλοίο. Τους δίνανε ένα σακουλάκι με μία κονσερβούλα ρέγγες, ένα ψωμάκι ή τρία ψωμάκια και δύο μπανάνες, για να μην πούμε ότι δεν είχανε και φρούτο. Με αυτό έπρεπε να εγκαταλείψουν την πατρίδα τους, να αποχαιρετήσουν τους δικούς τους –δύο φορές τον μήνα γινότανε κλαυθμός και οδυρμός στις προβλήτες του Πειραιά– και να ξεκινήσουν για το ταξίδι, για το οποίο δεν ήξεραν τίποτα. Γιατί κανείς –ενώ γινόταν τόσο αυστηρός έλεγχος για το αν έχουν γερά δόντια, καλά μάτια και θρεμμένους μύς–, κανείς δεν βρέθηκε να τους πει πού θα πάνε, ποιους θα συναντήσουν, τι θα βρουνε και να τους μάθουν πέντε λέξεις, πώς να ζητάνε ένα ποτήρι νερό.

ΜΑΡΤΥΡΙΑ ΜΕΤΑΝΑΣΤΡΙΑΣ Δέσποινα, 26 χρονών (Μόναχο 1972)

Έμενα στην Αθήνα. Δούλεψα εκεί σε ηλεκτήριο ένα χρόνο. Μένανε με την αδελφή μου. Εκεί έμενε και ένας θεϊός μου που μας πρόσεχε. Όταν άνοιξε η Γερμανία και ήρθε τόσος κόσμος είπαμε να πάμε κι εμείς για να δημιουργηθούμε. Εγώ για να 'μαι ειλικρινής δεν ήθελα να 'ρθω γιατί άκουγα ότι εδώ γίνονται πολλά, ότι τ' αγόρια, ας πούμε, κορόιδευαν τα κορίτσια, αλλά η αδελφή μου πιο θαρραλέα, παρόλο που ήταν πιο μικρή, ε, πήραμε την απόφαση, ρωτήσαμε βέβαια και το θείο μας και μας είπε να 'ρθούμε, να προσέχουμε, να κάνουμε μέτρια ζωή και λίγη οικονομία για να γυρίσουμε μια μέρα στην Ελλάδα. Φύγαμε το 1963, με σύμβαση. Ήρθαμε με το καράβι μέχρι το Μπρίντζεζι και ύστερα με το τραίνο στο Μόναχο. Εδώ στο Μόναχο μείναμε, πιάσαμε δουλειά στη Ζήμενς.

Εγώ, να σου πω, ζούσα στην Αθήνα και δεν μου 'κανε μεγάλη εντύπωση η Γερμανία. Δυσκολεύτηκα όμως πάρα πολύ με τη γλώσσα. Τους έβλεπα και μου μιλούσανε κι εγώ δεν καταλάβαινα λέξη. Τον πρώτο καιρό στεναχωρήθηκα πολύ. Αφού ήθελα να φύγω. Ένιωθα πολύ μόνη μου, παρόλο που ήμουνα μαζί με την αδελφή μου. Η αδερφή μου ήταν άλλος χαρακτήρας και δεν την ένοιαζε, εγώ πάντα ζητούσα τη μητέρα μου και τις αδελφές μου, έκλαιγα, έβλεπα όνειρα, παραμιλούσα τα βράδια. Πέρασαν πέντε μήνες για να συνηθίσω.

Μείναμε στο χάιμ³ της Ζήμενς. Σ' ένα δωμάτιο μέναμε τέσσερις κοπέλλες. Είχαμε καλές σχέσεις μα ερχόταν και στιγμές που πικρανόμασταν. Δεν ήταν πάντα ευχάριστα τέσσερις σ' ένα δωμάτιο, αλλά ήταν καλές κοπέλλες.

Η δουλειά στο εργοστάσιο ήταν ελαφριά και καθαρή αλλά δεν είχε καλά λεφτά.

Η ψυχαγωγία ήταν λίγη. Εγώ συνήθως δεν έβγαينا γιατί... λόγω οικονομίας, να σου πω την αλήθεια. Η αδελφή μου είχε γνωρίσει τον άντρα της και έβγαине. Εγώ έκανα παρέα με τα κορίτσια της δουλειάς και επί το πλείστον όλες μέναμε μέσα, κάναμε οικονομίες, φτωχά κορίτσια ήτανε, δεν ήθελαν να κάνουν σπατάλες. Βέβαια ήτανε και κοπέλλες που θέλανε να κάνουνε μεγάλη ζωή, αλλά λιγοστές. Ανάλογα με το χαρακτήρα της η καθεμιά.

[...] Το κλίμα εδώ είναι πολύ υγρό και όλους τους ξένους τους πειράζει. Είναι το φεν⁴, όπως λένε και οι Γερμανοί, που φέρνει πονοκεφάλους και αδιαθεσίες. Μου αρέσει πάντως και η Γερμανία και η Ελλάδα αλλά επειδή με πειράζει το κλίμα δεν θα μείνω οριστικά εδώ.⁵

3. «Heim» ονομάζονταν τα κτίσματα που βρίσκονταν μέσα ή κοντά στα εργοστάσια και στέγαν τους οικονομικούς μετανάστες. Συνήθως ήταν σε κακή κατάσταση και σε κάθε οίκημα έμεναν 4-8 άτομα.

4. «Föhn» είναι η ονομασία θερμού και ξηρού καταβατικού ανέμου στους πρόποδες ορεινών όγκων, ιδίως σε περιοχές όπως η βόρεια πλευρά των Άλπεων, όπου και είναι διαδεδομένη η αντίληψη ότι ευθύνεται για την εμφάνιση ασθενειών και νευρικών διαταραχών (Föhnkrankheit).

5. Γιώργος Ματζουράνης, *Μας λένε γκασταρμπάιτερ...*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1977, σ. 31-32.

Κτίριο εγκατάστασης ελλήνων μεταναστών στη Δ. Γερμανία, 1968-1970 (ΑΣΚΙ / Φωτογραφικό Αρχείο Λευτέρη Ξάνθου)

Β.Κ.: Η γερμανική κοινωνία πώς αντιμετωπίζει αυτό το ρεύμα της μετανάστευσης; Πρόκειται για εκατομμύρια ανθρώπους, αν σκεφτούμε και τους μετανάστες από τα άλλα κράτη που πηγαίνουν εκεί.

Γ.Μ.: Βέβαια, γιατί πρέπει να πούμε πως, όταν οι Έλληνες πήγαν, υπήρχαν ήδη μερικές εκατοντάδες χιλιάδες μετανάστες από άλλες χώρες. Τότε, οι περισσότεροι ήταν οι Ιταλοί, μετά οι Ισπανοί, τελευταίοι στη σειρά οι Τούρκοι, οι οποίοι πολύ γρήγορα, σε τρία-τέσσερα χρόνια, έγιναν η πρώτη ομάδα πληθυσμιακά και, διεκδικώντας, κατάφεραν πολλά πράγματα· έφτιαξαν από τζαμιά μέχρι σχολεία δικά τους. Οι Έλληνες βρήκαν εκεί εκκλησίες ελληνικές και ορισμένες οργανωμένες ομάδες Ελλήνων, όπως οι γουνοποιοί και γουνέμποροι στη Φραγκφούρτη, οι οποίοι, όμως, δεν θέλησαν ποτέ να έχουν καμία σχέση με αυτόν τον κόσμο που ερχόταν ζητώντας μια δουλειά.

Β.Κ.: Ήθελα να σας ρωτήσω, εάν η επιβολή της δικτατορίας στην Ελλάδα, την 21η Απριλίου του '67, συνιστά μία τομή. Πώς οι Έλληνες οργανώνονται απέναντι στο δικτατορικό καθεστώς και πώς τους αντιμετωπίζει η γερμανική κοινωνία;

Γ.Μ.: Η επιβολή της δικτατορίας στην Ελλάδα ήταν για τους μετανάστες ένας σεισμός, πραγματικά. Ήταν οργανωμένοι βέβαια σε κοινότητες, δηλαδή σε διάφορες ομάδες, πολιτιστικού χαρακτήρα κυρίως, κατά το παλιό σύστημα που συνηθιζόταν στις περιοχές αυτές. Αυτό όμως συνέβη μόλις άρχισε να καταλαβαίνει ο κόσμος τι σημαίνει δικτατορία, γιατί οι εργαζόμενοι που ήταν στην Ομοσπονδιακή Γερμανία δεν είχαν και πολλές γνώσεις για όλα αυτά τα πράγματα, όπως οι δικτατορίες και τα λοιπά. Κατά την προηγούμενη δικτατορία, του Μεταξά δηλαδή, δεν είχαν γεννηθεί ακόμα και αυτή εδώ ήταν η πρώτη τους εμπειρία. Μάθαιναν για τις δικτατορίες που υπήρχαν κι αλλού και, πραγματικά, κρατούσαν φοβερή στάση. Δεν πηγαίναν στην Ελλάδα, επειδή υπήρχε δικτατορία, αλλά δεν ήθελαν να πάνε και πουθενά αλλού, όπου υπήρχε δικτατορία. Και τότε δικτατορίες είχαμε σχεδόν σε όλες τις χώρες, από τις οποίες προέρχονταν οι μετανάστες στη Δυτική Γερμανία, δηλαδή στην Ισπανία, στην Πορτογαλία, στην Τουρκία.

Παιδιά ελλήνων μεταναστών, Ντίσελντορφ, 1968-1970 (ΑΣΚΙ / Φωτογραφικό Αρχείο Λευτέρη Ξάνθου)

29/9/44

2

Arbeitsvertrag

ΑΤΟΜΙΚΗ ΣΥΜΒΑΣΗ ΕΡΓΑΣΙΑΣ

für die Beschäftigung eines griechischen Arbeitnehmers
Διά την απασχόληση Έλληνος εργαζομένου

Zwischen Pa. Vogtländische Baumwollspinnerei, Hof/S. (A.G.) (Arbeitgeber)
Μεταξύ Pa. Vogtländische Baumwollspinnerei, Hof/S. (A.G.) (Εργοδότης)

vertreten durch deren Geschäftsführung
ἀντιπροσωπευόμενος από deren Geschäftsführung

und [Redacted] (Arbeitnehmer)
καί [Redacted] (Εργαζόμενος)

geb. im Jahre 1942 wohnhaft in Ioannina
γεννηθέντος τό έτος 1942 κατοικήσασα εν Ιωαννίνα

Familienstand: ledig / verheiratet / verwitwet / geschieden *)
οικογενειακή κατάσταση: άγαμος / έγγαμος / χηρός / υψέρχιστος α)

wird folgender Arbeitsvertrag geschlossen:
συνάπτεται ή ακόλουθος σύμβασις εργασις

§ 1
Παρ. 1

Der Arbeitgeber verpflichtet sich, den Arbeitnehmer
Ο εργοδότης υποχρεούται να απασχολήσῃ τόν εργαζόμενον

als Spinnerei- bzw. Weberarbeiter (Bezeichnung der Tätigkeit)
ώσ Spinnerei- bzw. Weberarbeiter (Χαρακτηρισμός της εργασίας)

in Hof/Saale (Spinnerei- bzw. Webereibetriebe) (Ort der Beschäftigung)
έν Hof/Saale (Spinnerei- bzw. Webereibetriebe) (Τόπος απασχολήσεως)

vom ab sofort

frühestens vom Tage des Eintreffens des Arbeitnehmers am Beschäftigungsort ab,
τό έσπρίτερον από της ήμερας της άφίξεως τού εργαζομένου εις τόν τόπον απασχολήσεως

bis zum 1 Jahr oder länger zu beschäftigen.
μέχρι της 1 Jahr oder länger να απασχολήσῃ.

Der Arbeitnehmer verpflichtet sich, während der genannten Zeit bei dem Arbeitgeber die vorbezeichnete Tätigkeit auszuüben.
Ο εργαζόμενος υποχρεούται να παρέχῃ εις τόν εργοδότην κατά τήν διάρκειαν τού άνωτέρω αναφερομένου χρόνου τήν ως άνω εργασίαν

§ 2
Παρ. 2

Der Arbeitnehmer erhält hinsichtlich des Arbeitsentgelts, der sonstigen Arbeitsbedingungen und des Arbeitsortes keinesfalls eine ungünstigere Behandlung als die vergleichbaren deutschen Arbeitnehmer — des Betriebes. *)
Ο εργαζόμενος δουν άπό τήν άμοιβήν της εργασίας του, τούς άλλους όρους εργασίας καί τήν προστασίαν της εργασίας έν οδότημ περιπτώσει θά τυχάνῃ άνομηνα μεταχειρίσεως άπό τούς Γερμανούς εργαζομένους της αΐτης επαγγελματικής (κατάστατος — της έπιχειρήσεως α)

*) Nichtzutreffendes streichen
α) Διαγράφεται ότι δέν είναι σύμφωνον

Ατομική σύμβαση εργασίας έλληνα μετανάστη, 6/1961 (ΑΣΚΙ / Αρχείο ΕΔΑ)

Β΄ ΜΕΡΟΣ

Η ΕΜΠΕΙΡΙΑ ΤΗΣ ΔΙΚΤΑΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΤΟΥ ΑΝΤΙΔΙΚΤΑΤΟΡΙΚΟΥ ΑΓΩΝΑ ΣΤΗ ΔΥΤΙΚΗ ΓΕΡΜΑΝΙΑ

Β.Κ.: Πριν το διάλειμμα, συζητούσαμε με τον Γιώργο Ματζουράνη για την ελληνική μετανάστευση στη Δυτική Γερμανία, αυτό το πρωτοφανές, πραγματικά, φαινόμενο στην ελληνική μεταπολεμική ιστορία, καθώς 800.000 άνθρωποι μετακινήθηκαν, αναζητώντας ένα καλύτερο οικονομικό αύριο στη Γερμανία. Συζητούσαμε, κυρίως, για την περίοδο της δικτατορίας και τις μεταβολές που η επιβολή της φέρνει τόσο στην οργάνωση και στη συνείδηση των ελληνικών μεταναστών, όσο βέβαια και στην αντιμετώπισή τους από την ίδια τη γερμανική κοινωνία.

Έκδοση της Ελληνικής Αντιδικτατορικής Ένωσης Baden (ΑΣΚΙ / Συλλογή Gunnar Hering)

προηγουμένως, οι Έλληνες που έρχονταν στη Γερμανία —και είχαν κάθε λόγο να το κάνουν, γιατί εκεί υπήρχαν οι παλιότεροι, αλλά και οι έλληνες φοιτητές που τους βοηθούσαν με διάφορα προβλήματά τους, όπως σε διερμηνείες, στη συμπλήρωση της φορολογικής δήλωσης και άλλα—, τελικά δεν οργανώθηκαν. Όταν, όμως, δημιουργήθηκαν οι οργανώσεις αντιδικτατορικού χαρακτήρα —οι αντιδικτατορικές επιτροπές, όπως λέγονταν τότε, οι οποίες υπήρχαν σε κάθε πόλη— οι Έλληνες έσπευσαν να ενταχθούν εκεί και νομίζω —αυτή είναι και η γνώμη των πιο ειδικών— ότι είναι οι οργανώσεις που δέχτηκαν τον περισσότερο ελληνισμό σε σχέση με όλες τις άλλες περιόδους της σύγχρονης ιστορίας. Σε αυτές τις οργανώσεις δεν οργανώθηκαν μόνο Έλληνες, αλλά και μετανάστες από χώρες που είχαν κι αυτές δικτατορίες, όπως Ισπανοί, Πορτογάλοι, Τούρκοι κ.λπ. Έτσι δέθηκαν οι μετανάστες μεταξύ τους και οι κατοπινές εκδηλώσεις που έγιναν, οι εκδηλώσεις διαμαρτυρίας δηλαδή, όχι μόνο εναντίον της χούντας αλλά και οι απεργίες στα εργοστάσια, είχαν αφητηρία αυτήν την πρώτη συνάφεια των διαφορετικών ομάδων και εθνικοτήτων που υπήρχαν στη Γερμανία. Πρέπει να πούμε ότι στις ελληνικές αντιδικτατορικές επιτροπές δεν ήρθαν μόνο ξένοι, αλλά σημαντική ήταν

Γ.Μ.: Αναφέρατε, προηγουμένως, ένα νούμερο για το πόσοι ήταν οι μετανάστες. Λέω, λοιπόν, ότι το 1970, μεσούσης της δικτατορίας δηλαδή, υπολογίστηκε από τη Γερμανική Στατιστική Υπηρεσία ότι μέχρι τότε είχαν φτάσει ένα εκατομμύριο έλληνες μετανάστες. Είχαν επιστρέψει στην Ελλάδα περίπου 150.000, και ένας σημαντικός αριθμός, απ' αυτές τις πολλές χιλιάδες που είχαν φτάσει εκεί, είχε καταφέρει να μεταναστεύσει ακόμα μακρύτερα και πιο σταθερά. Δηλαδή όσοι μπόρεσαν και εξασφάλισαν μία πρόσκληση πήγαν στον Καναδά, στην Αυστραλία και στις Ηνωμένες Πολιτείες, επειδή η μετανάστευση από τη Δυτική Γερμανία δεν απαιτούσε τις ίδιες διαδικασίες που προβλέπονταν για μετανάστευση από την Ελλάδα και αυτό τους διευκόλυνε.

Β.Κ.: Ας επιστρέψουμε, λοιπόν, στη δικτατορία και στον τρόπο με τον οποίο η γερμανική κοινωνία τους αντιμετωπίζει.

Γ.Μ.: Η δικτατορία, λοιπόν. Στους Έλληνες, κατά την περίοδο της δικτατορίας, δίνεται η ευκαιρία να μάθουν τις ελληνικές υπηρεσίες που δεν ξέρουνε. Δηλαδή, ο κάθε έλληνας μετανάστης αδιαφορούσε για το πού είναι το Προξενείο, πήγαινε εκεί μόνο για να ανανεώσει το διαβατήριό του. Επί χούντας, οι ελληνικές υπηρεσίες στη Γερμανία έγιναν τόπος συνάντησης, αφού παρείχαν και στέγη σε αυτούς που ήταν εντεταλμένοι να ελέγχουν τις κινήσεις των Ελλήνων. Αρκεί να πούμε ότι, ενώ υπήρξε η προσπάθεια να οργανωθούν στις κοινότητες που λέγαμε

και η συμμετοχή των Γερμανών. Εκείνη την εποχή, είχαμε τον ξεσηκωμό, μετά το '68, των φοιτητών.⁷ Ξεκίνησε από τον γαλλικό Μάη – και μπορεί ο Μάης στη Γαλλία να τελείωσε γρήγορα, στις υπόλοιπες χώρες όμως δεν τελείωσε. Απλώς, οι ντόπιοι που ήθελαν να βοηθήσουν όπου μπορούσαν και όπου υπήρχε ανάγκη, βρήκαν μία διέξοδο στην ελληνική αντίδραση και αντίσταση στη δικτατορία. Εδώ πρέπει να αναφερθούμε σε πρόσωπα όπως ο Ρούντι Ντούτσκε και ο Ρόλφ Πόλτε,⁸ ο οποίος ήταν νεαρός δικηγόρος τότε και βοήθησε πάρα πολύ στη λύση των προβλημάτων των Ελλήνων. Όχι μόνο των ελλήνων μεταναστών, αλλά και εκείνων που έφευγαν από την Ελλάδα κυνηγημένοι και έρχονταν στην Ευρώπη και πολλοί σταματούσαν στη Γερμανία.

Δελτάριο για τη συγκέντρωση υπογραφών με αίτημα τη γενική πολιτική αμνηστία στην Ελλάδα, Συντονιστικό Γραφείο Ελληνικών Αντιδικτατορικών Επιτροπών Δυτικής Γερμανίας (ΑΣΚΙ / Συλλογή Gunnar Hering)

Αντιδικτατορική διαδήλωση, Μόναχο, 1969 (Προσωπικό Αρχείο Γ. Ματζουράνη)

7. Οι διαδηλώσεις στη Δυτική Γερμανία ξεκίνησαν τον Ιούνιο του 1967, με αφορμή την επίσκεψη του Σάχη της Περσίας, ο οποίος θεωρούνταν ένας αιμοσταγής δικτάτορας. Κατά τη διάρκεια των διαδηλώσεων, δολοφονήθηκε ένας διαδηλωτής από τις αστυνομικές δυνάμεις. Η απόπειρα δολοφονίας του ακτιβιστή φοιτητή Rudi Dutschke από τον ακροδεξιό Josef Erwin Bachmann, στις 11 Απριλίου 1968, πυροδότησε ένα πρωτοφανές κίνημα διαμαρτυρίας που επεκτάθηκε σε ολόκληρη τη Δυτική Γερμανία. Ο Dutschke, μετά την απόπειρα, αντιμετώπιζε σοβαρά προβλήματα υγείας και τελικά πέθανε στις 24 Δεκεμβρίου 1979.

8. Ο Rolf Pohle (1942–2004) ήταν δικηγόρος και συμμετείχε ενεργά στο κίνημα που αναπτύχθηκε μετά την απόπειρα δολοφονίας του Rudi Dutschke. Μάλιστα, συνελήφθη σε μία από τις διαδηλώσεις διαμαρτυρίας και καταδικάστηκε σε 15 μήνες φυλάκιση χωρίς αναστολή. Αργότερα, καταδικάστηκε για συμμετοχή στην οργάνωση «Φράξια Κόκκινος Στρατός». Τον Μάρτιο του 1975 απελευθερώθηκε και έλαβε πολιτικό άσυλο από την Υεμένη. Το 1976 συνελήφθη στην Αθήνα και εκδόθηκε στη Δυτική Γερμανία. Καταδικάστηκε και εξέτισε την ποινή του σε διάφορες γερμανικές φυλακές μέχρι το 1982. Το 1984 εγκαταστάθηκε οριστικά στην Αθήνα, όπου και έμεινε μέχρι τον θάνατό του.

ΜΑΡΤΥΡΙΑ ΜΕΤΑΝΑΣΤΗ Γ.Ν., 44 ετών (Νυρεμβέργη 1969)

Εφύγαμε από το χωριό ανήμερα των Φώτων, για Αθήνα και Γερμανία. Πάσχα κάναμε στη Γερμανία. Το γιατί φύγαμε το λένε όλοι. Γι' αυτό κι εμείς. Πρώτο Πάσχα στη ζωή μου που το 'κανα μόνος. Μα τι να κάνεις; Αν ήξερες τη ζωή στο χωριό θα καταλάβαινες. Μας πήρανε όπου βόσκαμε πρόβατα και μας κάνανε πρόβατα και τα πρόβατα ευχαριστημένα είναι άμα βρίσκουνε χόρτο. Μόνο το παπύρι δεν άντεξα.

Το πρώτον πήγαμε σ' ένα χωριό, μεγάλο χωριό, όπου κάνανε πιάτα. Όχι μονάχα πιάτα, πιατικά που λένε, πορσελάνες. Εκεί το αφεντικό, ο φοραρμπάιτερ που λέγαμε, ήτανε απότομος, μου πήρε από το μανίκι και μου 'βαλε μια ποδιά, ύστερα μ' έβαλε μπροστά σ' ένα βαρέλι να πιάνω ένα πιάτο να το βουτάω μέσα. Ήτανε μπόγια άσπρη. Στην αρχή δεν τα κατάφερα, έσπασα κάμποσα πιάτα γιατί έπρεπε να τα πιάνεις σαν αυγά. Η δουλειά ήτανε δύσκολη, εγώ άμαθος, αλέτρι τραβούσα ώσαμε τότενες. Είχα και τη γυναίκα εδώ, ήρθε ύστερα από τρεις μήνους κι εγώ δύσκολα τα κατάφερα γιατί αυτή δούλευε σε άλλο χωριό, σε άλλο εργοστάσιο μακριά τρεις ώρες. Κι αυτή δεν ήξερε τη δουλειά, δυσκολευότανε, μαζί μου την είχα στο χωράφι, τι να ξέρει από εργοστάσιο; Μια φορά καλά και δε δουλεύαμε μηχανές να σπάζουμε καμιά και να πληρώνουμε ή να μας πάρει κανένα χέρι να μείνουμε ανάπηροι σαν το Στέλιο τον εξάδελφό μου που το 'χασε στον πόλεμο με τους Γερμανούς. Εμείς σπάζαμε πιάτα και νήματα η κυρά, μικρή ζημιά μα τα καταφέραμε και σταθήκαμε ένα χρόνο και ύστερα φύγαμε και κατεβήκαμε στη Νυρεμβέργη. Εκεί στο χωριό με τα πιάτα που σπάζανε έμαθα και να β्लाστημύ. Τώρα δουλεύω στο νεκροταφείο. Στο Οστ. Έχω την ψυχία μου και θυμάμαι το χωριό. Καθαρίζω δρόμους, γύρω τα μνήματα που τα κουτσουλάνε τα περιστέρια. Αυτός που σου μίλησε είναι αδελφός μου, τι κατάλαβε που πήγε στη φάμπρικα; Πιο πολλὰ παίρνω. Η γυναίκα μου δουλεύει στο νοσοκομείο. Τρώει κιόλας εκεί μεσημέρι βράδυ. Φέρνει και στο σπίτι καμιά φορά σαλάμια και γιαούρτι. Παίρνει εφτακόσια μάρκα και τι κάνει; Πλένει πιάτα με την ψυχία της μέσα στη ζεστούλα. Μωρέ καλά είμαστε. Να σ' είχα ν' ανεβαίνεις χειμώνα τα μετσοβίτικα και να 'ρχεται κι αυτή από πίσω που έχωνε τα ποδάρια της όπου έβρισκε μαλακό χιόνι και μουσκεύανε, τώρα στο νοσοκομείο, ούτε γιατρός στο χωριό. Μοναχά να μη μας διώξουνε λένω εγώ.⁹

Β.Κ.: Ακούσαμε άλλη μία από τις μαρτυρίες από το βιβλίο *Μας λένε γκασταρμπάιτερ*. Ας γυρίσουμε, όμως, ξανά στη μετανάστευση. Πέφτει η δικτατορία το 1974· σηματοδοτεί αυτό μία αλλαγή στη στάση των ελλήνων μεταναστών; Υπάρχει, πια, μια τάση επιστροφής; Συνδέεται αυτή με τη νομιμοποίηση της Αριστεράς και την αλλαγή όλου του πολιτικού κλίματος που επέτρεπε ενδεχομένως και σε μία σειρά ανθρώπων, που πριν δεν μπορούσαν, να επιστρέψουν;

ΜΙΑ ΔΥΣΚΟΛΗ ΕΠΙΣΤΡΟΦΗ

Γ.Μ.: Υπήρξε μεγάλη τάση επιστροφής, γιατί το διευκόλυνε, αφενός, η πτώση της δικτατορίας, αφετέρου, είχαν δημιουργηθεί διάφορες προοπτικές για τους Έλληνες που θα επέστρεφαν. Στη Γερμανία υπήρξαν ακόμα και υποσχέσεις κρατικής χρηματοδότησης επιχειρήσεων, τις οποίες θα δημιουργούσαν οι μετανάστες, πράγμα που δεν επαληθεύτηκε όμως.

Β.Κ.: Σκέφτομαι τον τίτλο ενός βιβλίου σας, το *Όπου κι αν είμαι, ξένος*,¹⁰ που μοιάζει με τον τίτλο ενός γνωστού δημοτικού τραγουδιού, του «Ξένος εδώ, ξένος εκεί». Οι άνθρωποι που γύρισαν εδώ, τελικά τι βρήκανε;

Γ.Μ.: Οι άνθρωποι που γύρισαν εδώ βρήκαν ακριβώς αυτό που βρήκαν στη Γερμανία όταν πήγανε. Δηλαδή, πλήρη άγνοια. Δεν τους ήξερε κανείς και δεν ενδιαφερόταν κανείς γι' αυτούς, εκτός από κάποιες υπηρεσίες εκκλησιών, της Ελληνικής Ορθόδοξης Εκκλησίας, αλλά και της εκκλησίας η οποία χρηματοδοτούσε την κοινωνική τους μέριμνα στη Γερμανία, της Ευαγγελικής Εκκλησίας. Έτσι, λοιπόν, δεν μπορούσαν να βασιστούν πουθενά. Γι' αυτόν τον λόγο ξαναγύρισαν στους τόπους από τους οποίους ξεκίνησαν. Έχτισαν σπίτια, έκαναν κοινωνικές ομάδες, με αποτέλεσμα οι συνοικίες των σπιτιών που

9. Ματζουράνης, *Μας λένε γκασταρμπάιτερ...*, ό.π., σ. 24–25.

10. Γιώργος Ματζουράνης, *Όπου κι αν είμαι, ξένος. Ιστορίες των γκασταρμπάιτερ*, Αθήνα, Καστανιώτης, 2000.

χτίστηκαν από τους μετανάστες να λήγονται, μέχρι σήμερα ακόμα, «τα γερμανικά» και όταν οι ντόπιοι ήθελαν να αστείευτούν, για να μην το πούμε αλλιώς, με εκείνους που ήταν μετανάστες και επέστρεψαν, έλεγαν «οι Γερμανοί ξανάρχονται».

Β.Κ.: Βλέποντας το μικρό εύρος των σπουδών και μελετών που έχουν γίνει γύρω από τη μετανάστευση στη Γερμανία και γενικά τη μεταπολεμική μετανάστευση, θα έλεγε κανείς ότι είναι σαν η ελληνική κοινωνία να μη θέλει να θυμάται αυτήν τη μοναδική εμπειρία και τους ανθρώπους που μετακινήθηκαν.

Γ.Μ.: Νομίζω πως είναι χαρακτηριστικό, σύγχρονο χαρακτηριστικό της ελληνικής κοινωνίας να ξεχνάει. Μέσα σ' αυτά που ξεχνάει είναι και οι μετανάστες, που φύγανε με τόσο οδυρμό και κλάμα, τόσο πόνο και πάθος και τώρα που γύρισαν δεν ενδιαφέρεται κανείς, παρά μόνο τι έφεραν μαζί τους. Και όταν λέμε δεν ενδιαφέρεται κανείς, δεν εννοούμε τους γονείς, τους φίλους και τους δικούς τους, εννοούμε την κοινωνία και το κράτος που τους έστειλε. Όταν έφευγαν, τους είπαν: «Πηγαίνετε να εκπαιδευτείτε στη δουλειά τη βιομηχανική και εντωμεταξύ θα ανοιχτούν και στην Ελλάδα παρόμοιες επιχειρήσεις, όπου εσείς θα είστε οι πρωτεργάτες, οι πρωτοπόροι». Όταν γύρισαν βέβαια, δεν βρήκαν τίποτα τέτοιο. Μόνο κάποιες απόπειρες που είχαν γίνει και ναυάγησαν πριν καν ολοκληρωθούν. Έτσι λοιπόν, οι μετανάστες διέλυσαν τα δίκτυα σχέσεων που είχαν δημιουργήσει στο εξωτερικό και φτάνοντας εδώ, ο καθένας τράβηξε στον τόπο του, προσπαθώντας να φτιάξει τη δική του ζωή.

Β.Κ.: Παρ' όλα αυτά, ένα μεγάλο κομμάτι παραμένει στη Γερμανία.

Γ.Μ.: Πολύ μεγάλο. Και όχι μόνο πολύ μεγάλο, γιατί, ενώ πάντα υπήρχε η τάση της επιστροφής ή τουλάχιστον η επιθυμία της επιστροφής, σήμερα με την κατάσταση που διαμορφώνεται δεν υπάρχει ούτε αυτό. Δηλαδή, οι συνταξιούχοι που οπωσδήποτε έφευγαν από τη Γερμανία μόλις τα παιδιά τους ετακτοποιούνται, τώρα πια δεν φεύγουν. Γιατί σκέφτονται ποιος θα τους περιθάλψει εδώ, αν αρρωστήσουν. Στη Γερμανία έχουν την περίθαλψή τους, έχουν την ασφάλισή τους, έχουν εξασφαλισμένη τη σύνταξή τους. Και έτσι, αυτό το μικρό κύμα παλινώστησης που υπήρχε, εξαφανίζεται σιγά-σιγά.

Β.Κ.: Ενωείτε το μικρό κύμα των τελευταίων ετών, γιατί, στην πραγματικότητα, το μεγαλύτερο μέρος επέστρεψε στις δεκαετίες του '70 και του '80.

Γ.Μ.: Ναι.

ΤΑ ΣΥΓΧΡΟΝΑ ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΤΙΚΑ ΡΕΥΜΑΤΑ ΣΤΗ ΓΕΡΜΑΝΙΑ

Β.Κ.: Φαντάζομαι ότι για σας είναι λίγο παράξενο –και ως μελετητής αλλά και ως παρατηρητής– αυτό που ζούμε τα τελευταία χρόνια. Δηλαδή, τη μετατροπή της Ελλάδας από χώρα αποστολής σε χώρα υποδοχής και την τελευταία τριετία ουσιαστικά, ξανά στη μεταβολή της σε χώρα αποστολής ενός νέου δυναμικού, πια· νέων ανθρώπων, μορφωμένων, ανθρώπων που έρχονται κυρίως, από τον αστικό χώρο. Θα ήθελα λίγο να σχολιάσετε αυτήν τη νέα μετανάστευση, όπως την παρατηρούμε σήμερα να συμβαίνει.¹¹

Γ.Μ.: Η μετανάστευση προς τη Γερμανία δεν σταμάτησε ποτέ, μόνο που είχε μειωθεί εξαιρετικά. Πήγαιναν στη Γερμανία μόνο συγγενείς και φίλοι οικογενειών που είχαν ήδη εγκατασταθεί εκεί και, κυρίως, είχαν προκόψει και είχανε δουλειές δικές τους και μπορούσαν να απασχολήσουν τους επισκέπτες, τους φίλους τους και όποιον ερχόταν από την Ελλάδα. Δεδομένου δε, ότι, ως πολίτες της Ευρωπαϊκής Ένωσης δεν χρειαζόταν πια ούτε άδεια εργασίας, ούτε άδεια παραμονής, ήταν λιμμένα αυτά τα προβλήματα που υπήρχαν παλιότερα. Έτσι, με την κρίση που υπάρχει σήμερα, παρουσιάστηκε μία νέα τάση ανθρώπων να φύγουν προς τη Γερμανία και προς άλλες χώρες. Στη Γερμανία έχουν πάρα πολλοί Έλληνες τη δυνατότητα να πάνε σε κάποιο συγγενή τους, να μείνουν εκεί για λίγες ή για περισσότερες μέρες, μέχρι να τακτοποιηθούν, όπως αυτοί νομίζουν. Επίσης, και σήμερα μπορείς να φύγεις όπως τον παλιό καιρό, δηλαδή να έχεις εξασφαλίσει από πριν εργασία· σε κάποιο εργοστάσιο, σε κάποιο ιατρείο, σε κάποιο σχεδιαστήριο ή

11. Την περίοδο 2008–2013 427.000 Έλληνες εγκατέλειψαν τη χώρα προς αναζήτηση εργασίας. Ο κύριος όγκος αυτών που επέλεξαν μία ευρωπαϊκή χώρα κατευθύνθηκε προς Μεγάλη Βρετανία, Γερμανία και Ολλανδία. Βλ. Σοφία Λαζαρέτου, «Φυγή ανθρώπινου κεφαλαίου: Η σύγχρονη τάση μετανάστευσης των Ελλήνων στα χρόνια της κρίσης», *Οικονομικό Δελτίο Τράπεζας της Ελλάδος*, τχ. 43 (7/2016), σ. 33–57.

Zeitung der IG Metall für die Griechischen Arbeitnehmer
METALL Ειδήσεις
 D 20797 E
 BESCHÜNDIGUNGSAUSSCHUSS FÜR DIE GRIECHISCHEN ARBEITNEHMER
 * 6. JUNI 1974 * NUMMER 14
 Κατάσταση του Συνδικάτου Γερμανίας στην Μεταλλουργία για τους Έλληνες Απαιτούμενα

Εφημερίδα του Συνδικάτου Εργαζομένων
 στην Μεταλλουργομηχανία για τους Έλληνες
 εργαζομένους, Φρανκφούρτη, 8/6/1970
 (Βιβλιοθήκη ΑΣΚΙ)

Τα λεφτά αυτά είναι δικά σας!

Έσείς θα αποφασίσετε που και πώς θα τα καταθέσετε.

Σεις έχετε το δικαίωμα να αποφασίζετε...
 Το δικαίωμα να αποφασίζετε πού και πώς θα καταθέσετε τα λεφτά σας...
 Το δικαίωμα να αποφασίζετε πού και πώς θα καταθέσετε τα λεφτά σας...
 Το δικαίωμα να αποφασίζετε πού και πώς θα καταθέσετε τα λεφτά σας...

Ομοσπονδία Γερμανικών Συνδικάτων
 DGB
 Πληροφορίες

210 - πόρτα τον κρύνο!
 Το πηλο από μαρμαί ή από κλάμα...
 Το πηλο από μαρμαί ή από κλάμα...
 Το πηλο από μαρμαί ή από κλάμα...

DGB
ΠΛΗΡΟΦΟΡΙΕΣ
 Informationsblatt für griechische Arbeitnehmer in der Bundesrepublik Deutschland - Nr. 4/1974 - April 1974
 Aus dem Verlag: 1. Mai 1974 / Auftrag und Bekanntheit für Metallarbeiter und sonstige Fachleute des sozialistischen Zusammenbaus (Griechisch) Dietrich Kretschmer - DGB gegen Lohnsenkung des Arbeiterkongress - ABC des Sozialkampfes (Kündigung II) - Abkürzungen - ABC des Sozialkampfes 1974 - Kurztitelverzeichnis aus der Heimat - Frühjahr - April als griechischer Monat des von Zentralbüro

Πληροφοριακό Δελτίο της Ομοσπονδίας Γερμανικών Συνδικάτων - Άπριλιος 1974

1η Μαΐου 1974: Ένωμένοι κι' αλληλέγγυοι για ανθρωπιά και κοινωνική πρόοδο!

Συζήτηση με τον Κάρλ Σόμπν
 Ο συνδικαλιστής Κάρλ Σόμπν...
 Ο συνδικαλιστής Κάρλ Σόμπν...
 Ο συνδικαλιστής Κάρλ Σόμπν...

Κήρυγμα του Μητροπολίτου Γερμανίας ΕΙΡΗΝΑΙΟΥ στην επέτειο της 25ης Μαρτίου 1821

Άγιος Πάτερ "ΕΙΡΗΝΑΙΟΣ...
 Άγιος Πάτερ "ΕΙΡΗΝΑΙΟΣ...
 Άγιος Πάτερ "ΕΙΡΗΝΑΙΟΣ...

Πληροφοριακό Δελτίο της Ομοσπονδίας Γερμανικών Συνδικάτων, 4/1974 (Βιβλιοθήκη ΑΣΚΙ)

σε οποιοδήποτε είδους απασχόληση που χρειάζεται ανθρώπους καλλιτεργημένους. Η διαφορά ποια είναι; Η διαφορά είναι ότι ενώ παλιά πήγαιναν άνθρωποι που ήθελαν οι Γερμανοί για να επανδρώσουν τις βιομηχανίες τους με εργατικό δυναμικό, σήμερα πια είναι οι επιστήμονες, οι οποίοι είναι καλοδεχούμενοι εκεί. Βέβαια, και αυτό δεν είναι απόλυτα αληθινό. Δηλαδή, το ότι βρίσκουν δουλειά είναι σίγουρο, το ότι παίρνουνε καλά λεφτά είναι λιγότερο σίγουρο και το ότι έχουν μία προοπτική μέλλοντος είναι ακόμα λιγότερο σίγουρο. Άλλωστε η Γερμανία δεν είναι, πια, ο γνωστός «παράδεισος», είναι μια αναγκαστική επιλογή. Οι επιχειρήσεις, στις οποίες απασχολούνται αυτοί οι Έλληνες, οι σπουδαγμένοι και καλλιτεργημένοι, δεν έχουν την οντότητα που είχαν παλιά τα εργοστάσια, τα οποία έλεγαν: «θέλω 500 εργάτες και τους εξασφαλίζω για τρία χρόνια». Τώρα, οι Έλληνες πηγαίνουν, συμφωνούν στους όρους εργασίας, δεν συμφωνούν, όμως, στον χρόνο παραμονής. Κανείς δεν μπορεί να τους βεβαιώσει σε αυτό.

Β.Κ.: Άρα υπάρχει μια επισφάλεια.

Γ.Μ.: Είναι μια διαφορά που είναι σημαντική. Θα σας διαβάσω ένα μικρό απόσπασμα από μία συνομιλία που είχα, κάποτε, με κάποιον και μου 'λεγε: *Κοίτα να δεις, εμείς φύγαμε για λίγο, τρία χρόνια έλεγε ο ένας, πέντε ο άλλος, μείναμε 30 και 50, και το όνειρο, όλα τα χρόνια, ήταν να γυρίσουμε. Μία ευχή είχαμε στην μπύρα μας, «άντε και καλή πατρίδα» λέγαμε. Τώρα γυρίσαμε, μα η καρδιά μας έμεινε εκεί, τα παιδιά, και εμείς εδώ σαν ξένοι, άλλος ο κόσμος που αφήκαμε, άλλος ο κόσμος που ζήσαμε, άλλος ο κόσμος που ξαναβρήκαμε. Πολλά αλλιάζουν, μόνο οι γκασταρμπάιτερ μένουν παντού ίδιοι.*

Β.Κ.: Φοβάμαι ότι θα χρειαζόμασταν πολύ περισσότερο χρόνο για να μιλήσουμε για ένα φαινόμενο όπως αυτό της οικονομικής μετανάστευσης τη δεκαετία του '60, αλλά και σήμερα. Παρ' όλα αυτά ο χρόνος μας έχει τελειώσει και θα ήθελα να ευχαριστήσω ιδιαίτερα τον θεατρικό συγγραφέα Γιάννη Δούμο και την ηθοποιό Αντιγόνη Δούμου για την ανάγνωση των δύο μαρτυριών.¹² Θα ήθελα όμως, κυρίως, να ευχαριστήσω τον Γιώργο Ματζουράνη γι' αυτήν την τόσο σημαντική μαρτυρία, αλλά και τη συνολική προσφορά του στη μελέτη της ελληνικής μετανάστευσης στη Γερμανία. Καλή σας μέρα.

Εξώφυλλο του βιβλίου του Γ. Ματζουράνη, Έλληνες Εργάτες στη Γερμανία, 1974

12. Το έργο «Να ζεις» του Γιάννη Δούμου, σε σκηνοθεσία Μαριτίνας Πάσσαρη, ανέβηκε τη σεζόν 2013-2014 (31/3-20/5/2014) στο υπόγειο του Θεάτρου Τέχνης. Στην παράσταση έπαιξαν οι ηθοποιοί Αντιγόνη Δούμου, Έκτορας Λιάτσος και Νίκος Σταθόπουλος.

ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΟ

20 Δεκεμβρίου 1955

Υπογράφεται η συμφωνία μεταξύ Ιταλίας και Δυτικής Γερμανίας για την αποστολή εργατικού δυναμικού

13 Νοεμβρίου 1958

Υπογράφεται στην Βόννη διμερής συμφωνία μεταξύ Δ. Γερμανίας και Ελλάδας για την παροχή δανείου (ύψους 200 εκ. μάρκων) και τεχνικής βοήθειας στην Ελλάδα με σκοπό την παραγωγική ανασυγκρότηση της χώρας. Η συμφωνία υπήρξε το αποτέλεσμα επίσημης επίσκεψης του πρωθυπουργού Κωνσταντίνου Καραμανλή και του υπουργού εξωτερικών Ευάγγελου Αβέρωφ και συναντήσεων με τον γερμανό καγκελάριο Κόνραντ Αντενάουερ

29 Μαρτίου 1960

Υπογράφεται η συμφωνία μεταξύ Ισπανίας και Δυτικής Γερμανίας για την αποστολή εργατικού δυναμικού

30 Μαρτίου 1960

Υπογράφεται στη Βόννη μεταξύ Ελλάδας και Δυτικής Γερμανίας η συμφωνία «περί απασχολήσεως ελλήνων εργατών στη Γερμανία»

1960

Ιδρύονται οι «εν Ελλάδι Γερμανικές Επιτροπές Μετανάστευσης», αρχικώς στην Αθήνα και κατόπιν (1962) και στην Θεσσαλονίκη. Οι επιτροπές μέσα από μια σειρά αυστηρών κριτηρίων (σωματική υγεία, τεχνικές γνώσεις, προσκόμιση πιστοποιητικού κοινωνικών φρονημάτων) επέλεξαν τους κατάλληλους υποψηφίους για μετανάστευση και εργασία στην Γερμανία

30 Οκτωβρίου 1961

Υπογράφεται η συμφωνία μεταξύ Τουρκίας και Δυτικής Γερμανίας για την αποστολή εργατικού δυναμικού

Νοέμβριος 1962

Κύρωση συμφωνίας μεταξύ Ελλάδας και Δ. Γερμανίας «περί κοινωνικής ασφαλείας και ασφαλίσεως κατά της ανεργίας». Η συμφωνία διευθετούσε εκκρεμή ζητήματα για το εργασιακό και ασφαλιστικό καθεστώς των ελλήνων εργατών στην Γερμανία

Απρίλιος 1964

Ξεκινά, υπό την διεύθυνση του Κώστα Νικολάου, μετέπειτα ευρωβουλευτή του ΠΑΣΟΚ, η μετάδοση της ελληνικής εκπομπής της Deutsche Welle (DW), με χαμηλή αρχικά ακροαματικότητα στους κύκλους των μεταναστών

1 Νοεμβρίου 1964

Ξεκινά, υπό την διεύθυνση του Παύλου Μπακογιάννη, η μετάδοση ελληνικής εκπομπής της Βαυαρικής Ραδιοφωνίας (Μόναχο) με σκοπό την επικοινωνία και παροχή βοήθειας στους χιλιάδες έλληνες μετανάστες. Στα χρόνια της δικτατορίας η εκπομπή θα μετατρέποταν σε ένα βήμα δημόσιας καταγγελίας και αντίδρασης κατά του καθεστώτος

1965

Ιδρύεται η Ομοσπονδία Ελληνικών Κοινοτήτων (ΟΕΚ) στην Στουτγκάρδη. Στην ομοσπονδία εντάσσονται σύλλογοι και ενώσεις Ελλήνων από πολλά μέρη της Δ. Γερμανίας

1 Οκτωβρίου 1965

Τίθεται σε ισχύ ο νόμος «περί αλλοδαπών» που είχε ψηφίσει η γερμανική Βουλή στις 12/2/1965, με τον οποίο περιορίζεται το δικαίωμα πολιτικής δραστηριότητας των μεταναστών, αφού, μεταξύ άλλων, προβλεπόταν ότι κάθε είδους πολιτική οργάνωση μπορεί να απαγορευτεί αν επηρεάζει τις σχέσεις της ΟΔΓ με τη χώρα ή την κυβέρνηση εναντίον της οποίας στρέφεται η πολιτική δραστηριότητα των αλλοδαπών

26 Οκτωβρίου 1965

Ο Στέλιος Καζαντζίδης, συνοδευόμενος από τη Μαρινέλλα και τον ποδοσφαιριστή της ΑΕΚ Μίμη Παπαϊωάννου, αναχωρεί με τρένο για να δώσει συναυλίες στη Δυτική Γερμανία

21 Απριλίου 1967

Επιβολή δικτατορίας των συνταγματαρχών: οι αξιωματικοί Γεώργιος Παπαδόπουλος, Στυλιανός Παττακός και Νικόλαος Μακαρέζος καταλαμβάνουν την εξουσία

1969

Οργανώνονται στην Δυτική Γερμανία, όπως και σε άλλες ευρωπαϊκές χώρες, οι Πανελλήνιες Αντιδικτατορικές Επιτροπές (ΠΑΕ) με στόχο την συσπείρωση ελλήνων εργατών, φοιτητών και διανοουμένων κατά του δικτατορικού καθεστώτος στην Ελλάδα

Ιούλιος 1969

Διοργανώνεται στο Ελσίνκι το 1ο Παγκόσμιο Συνέδριο Ελληνικών Αντιδικτατορικών Επιτροπών

Μάρτιος 1972

Παραίτηση του διευθυντή του ελληνικού προγράμματος της Deutsche Welle Κώστα Νικολάου σε ένδειξη διαμαρτυρίας για τις πιέσεις που δεχόταν για το περιεχόμενο της εκπομπής του «Όρα Ελλάδος 21' .40 – 22' .40». Η εκπομπή από το ξεκίνημα της (1969), άσκησε δριμυμία κριτική στο καθεστώς της 21ης Απριλίου, συσπειρώνοντας την αντιδικτατορική δράση των Ελλήνων της Γερμανίας

Αύγουστος 1973

Απεργιακές κινητοποιήσεις εργαζόμενων στο εργοστάσιο ανταλλακτικών αυτοκινήτων «Pierburg» (περιοχή Neuss) με πρωταγωνιστικό ρόλο ελλήνων μεταναστών. Οι κινητοποιήσεις είχαν πρωτοπόρα για την εποχή αιτήματα, όπως διεκδίκηση ίσων δικαιωμάτων για άνδρες και γυναίκες εργαζόμενους/es

Νοέμβριος 1973

Ως αποτέλεσμα της πετρελαιοκρίσης και του φόβου γενικότερης οικονομικής στασιμότητας, θεσμοθετείται από το Ομοσπονδιακό Κράτος της Γερμανίας το πάγωμα προσλήψεων εργαζομένων, γνωστό στην γερμανική βιβλιογραφία ως «Anwerbestopp 1973». Η πολιτική αυτή πλήττει κυρίως τους φιλοξενοούμενους-εργαζόμενους (Gastarbeiter), όπως οι Έλληνες, και ανακόπτει τα ρεύματα μετανάστευσης προς την Γερμανία

1975

Απόρροια του παγώματος των προσλήψεων από το γερμανικό κράτος αλλά και του κλίματος συλλογικής προσδοκίας της Μεταπολίτευσης, ξεκινάει η επιστροφή ελλήνων μεταναστών από την Δ. Γερμανία. Έως το 1979 υπολογίζεται ότι επιστρέφουν στην Ελλάδα για μόνιμη εγκατάσταση περίπου 280 χιλιάδες άτομα. Η υποδοχή από το ελληνικό κράτος δεν είναι οργανωμένη προκαλώντας εργασιακό και κοινωνικό αποκλεισμό και αβεβαιότητα σε αρκετούς παλινοστούντες

1981

Η είσοδος της Ελλάδας στην ΕΟΚ και η αλλαγή των συνθηκών για την μετακίνηση και εργασία μεταξύ των κρατών-μελών οδηγεί, ύστερα από έναν εικοσαετή κύκλο μετανάστευσης, στο τέλος του καθεστώτος των φιλοξενοούμενων-εργαζομένων (Gastarbeiter) της Γερμανίας

ΕΝΔΕΙΚΤΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Clogg, Richard, *Η ελληνική Διασπορά στον 20ό αιώνα*, μτφρ.: Μαρίνα Φράγκου, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 2004.
- Βεντούρα, Λίνα – Σεβαστή Τρουμπέτα (επιμ.), «Σύγχρονες θεωρήσεις του μεταναστευτικού φαινομένου», Αφιέρωμα, *Σύγχρονα θέματα*, έτος 29, περίοδος Β΄, τχ. 92 (Ιανουάριος-Μάρτιος 2006).
- Βεντούρα, Λίνα, *Έλληνες μετανάστες στο Βέλγιο*, Αθήνα, Νεφέλη, 1999.
- Βεντούρα, Λίνα, «Η διάσωση των αρχείων των αποδήμων Ελλήνων και η μελέτη της ιστορίας της μετανάστευσης», *Τα Ιστορικά*, τ. 23 (Δεκέμβριος 1995), σ. 458-460.
- Βεντούρα, Λίνα, *Μετανάστευση και Έθνος. Μετασχηματισμοί στις συλλογικότητες και τις κοινωνικές θέσεις*, Αθήνα, ΕΜΝΕ – Μνήμων, 1994.
- Δελιδημητρίου-Τσακμάκη, Ελένη, *Τα δέντρα που δεν ρίζωσαν. Μαρτυρίες μεταναστών Γερμανίας*, Θεσσαλονίκη, University Studio Press, 2001.
- Ένωση Ελλήνων Πανεπιστημιακών Δυτικής Ευρώπης, *Η ελληνική διασπορά στη Δυτική Ευρώπη*, επιμ. Γιώργος Πετρόχειλος, Αθήνα, Σ. Βασιλόπουλος, 1985.
- Κουνενάκη, Πέγκυ (επιμ.), «Η μετανάστευση στη Γερμανία», Αφιέρωμα, *Η Καθημερινή – ένθετο Επτά Ημέρες* (13 Δεκεμβρίου 1998).
- Lianos, Theodore, «Movement of Greek Labor to Germany», *Greek Economic Review*, τχ. 2 (Απρίλιος 1980), σ. 71-77.
- Ματζουράνης, Γ. Ξ., «Έλληνες συγγραφείς στην πολυπολιτισμική Γερμανία», *Διαβάζω*, τχ. 415 (Φεβρουάριος 2001), σ. 104-106.
- Ματζουράνης, Γιώργος Ξ., *Όπου κι αν είμαι ξένος. Ιστορίες των γκασταρμπάιτερ*, Αθήνα, Καστανιώτη, 2000.
- Ματζουράνης, Γιώργος Ξ., (επιμ.), *Ανάμεσα σε δύο κόσμους. Συγγραφείς στη Γερμανία με ελληνικό διαβατήριο*, Αθήνα, Καστανιώτη, 1995.
- Ματζουράνης, Γιώργος Ξ., *Τα παιδιά του Νότου: Μας λένε γκασταρμπάιτερ... και στην πατρίδα Γερμανούς*, Αθήνα, Gutenberg, 1990.
- Ματζουράνης, Γιώργος Ξ., *Μας λένε γκασταρμπάιτερ...*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1977.
- Ματζουράνης, Γιώργος Ξ., *Έλληνες εργάτες στη Γερμανία (γκασταρμπαιτερ)*, Αθήνα, Gutenberg, 1974.
- Μιχελακάκη, Θεοδοσία, *Η εκπαιδευτική πολιτική της Ελλάδας για τα παιδιά των Ελλήνων μεταναστών στη Γερμανία (1975-'85)*, Ρέθυμνο, Εργαστήριο Διαπολιτισμικών και Μεταναστευτικών Μελετών, 2001.
- Μουσούρου, Λ. Μ., *Από τους Γκασταρμπάιτερ στο πνεύμα του Σέγκεν. Προβλήματα της σύγχρονης μετανάστευσης στην Ευρώπη*, Αθήνα, Gutenberg, 1993.

Μουσούρου, Λ.Μ., *Μετανάστευση και μεταναστευτική πολιτική στην Ελλάδα και την Ευρώπη*, Αθήνα, Gutenberg, 1991.

Μπάγκαβος, Χρήστος – Δέσποινα Παπαδοπούλου, *Μεταναστευτικές τάσεις και ευρωπαϊκή μεταναστευτική πολιτική*, Αθήνα, Ινστιτούτο Εργασίας ΓΣΕΕ-ΑΔΕΔΥ – Μελέτες, κ.κ.

Μπενέκος, Δημήτριος Σ., *Η ελληνική ομογένεια της Γερμανίας. Σαραντά χρόνια μεταναστευτικής εμπειρίας. Πολιτισμική και μορφωτική προσέγγιση*, Αθήνα, Τυπωθήτω, 2002.

Μπλιούμη, Αγγαία, «Πολιτιστική ένταξη απόδημων Ελλήνων στη Δυτική Γερμανία: Παραδείγματα από τη λογοτεχνία και το θέατρο», στο Μιχάλης Δαμανάκης – Βασίλης Καρδάσης – Θεοδοσία Μιχελακάκη – Αντώνης Χουρδάκης (επιμ.), *Ιστορία της Νεοελληνικής διασποράς. Έρευνα και διδασκαλία, Πρακτικά Συνεδρίου, Ρέθυμνο 4-6 Ιουλίου 2003*, τ. 2, Ρέθυμνο, Εργαστήριο Διαπολιτισμικών και Μεταναστευτικών Μελετών, 2004, σ. 47-55.

Ναξάκης, Χάρης – Μιχάλης Χλέτσος, *Μετανάστες και Μετανάστευση. Οικονομικές, πολιτικές και κοινωνικές πτυχές*, Αθήνα, Πατάκη, 2002.

Παπαγαλήνη, Λίνα – Θανάσης Καλαφάτης, «Εργατική Μετανάστευση: Οι Έλληνες στη Γερμανία και τη Δυτική Ευρώπη», στο Βασίλης Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τ. 9, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα – εφ. Τα Νέα, 2003.

Χασιώτης, Ιωάννης Κ. – Όλγα Κατσιαρδή-Hering – Ευρυδίκη Α. Αμπατζή (επιμ.), *Οι Έλληνες στη διασπορά 15ος-21ος αι.*, Αθήνα, Βουλή των Ελλήνων, 2006.

Χασιώτης, Ι. Κ., «Η μεταπολεμική μετανάστευση και ο Απόδημος Ελληνισμός», στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΣΤ', Αθήνα, Εκδοτική Αθηνών, 2000, σ. 226-245.

*Αντιδικτατορική διαδήλωση,
Νιρεμβέργη, 5/1967
(ΑΣΚΙ / Φωτογραφικό Αρχείο Σπύρου Γαλανού)*

2 ΑΙΩΝΕΣ σε
21 ΕΚΠΟΜΠΕΣ

Πλατεία Ελευθερίας 1, 10553 Αθήνα

email: aski@askiweb.gr

τηλ: 210-3223062

www.askiweb.eu

facebook.com/askigr/

2021

ISBN: 978-618-85162-3-6